

Johanna Thomassen

Johanna Thomassen är cand.mag. i retorik. Har skrivit D-uppsats om Millenium-triologin.
johatho@gmail.com

Mysterier, motbjudande män och moral

Fascinerande retorik. Hur kunde tre deckare på rekordtid bli bästsäljare i miljonklassen? Svaret finns i textens grepp och dess effekt på läsaren. Speciellt i mysterier som fascinerar och aktiverar läsaren, i melodrama som får oss att medverka i ett krig mellan goda människor och onda män, och i den kriminella karaktären Lisbeth Salander som skapar debatt.

Av Johanna Thomassen

Hur kunde tre svenska kriminalromaner på rekordtid bli bästsäljare i miljonklassen? Svaret finns i textgrepp och den effekt de har på läsaren. Särskilt mysterier fascinerar och aktiverar läsaren, melodrama som får oss att delta i en strid mellan goda människor och onda män och sist, men inte minst, den kriminella karaktären Lisbeth Salander som kan välla debatt.

De har gått sitt segertåg över hela klotet. Läsarna har varit begeistrade, recensenterna har varit hänryckta och de har alltid varit utlånade på biblioteken och högt placerade på försäljningslistorna. Flera miljoner sålda exemplar på över tio språk och en filmatisering hittills. Hundratusentals människor kan knappast ha fel. Men vad är det som egentligen är så obegripligt fascinerande och fantastiskt med Millenium-triologin – tre svenska kriminalromaner om detektivparet Mikael Blomkvist och Lisbeth Salander? Man skulle genast tro att Stieg Larsson läst en handbok i att skriva fängslande bästsäljare. För romanerna *Män som hatar kvinnor*, *Flickan som lekte med elden* och *Luftslottet* som sprängdes är sprängfyllda med allt som kännetecknar en bra deckare. Den har fascinerande drag som griper, engagerar och aktiverar läsarna. Den främsta orsaken till succén är antagligen en smart kombination av populära genrer med många mysterier, en våldsam konflikt mellan ett oss och dem och en atypisk karaktär med en tvivelaktig moral.

Läsning som samtal

Det verkar kanske märkvärdigt att kalla läsandet för en dialog

när samtalspartnern är stumma pappersark med tryckta ord. Icke desto mindre tar vi aktivt ställning till det vi presenteras för i böcker. Vi ingår ett samtal i vilket vi interagerar med texten. Det är ett kännetecken att vi vid läsning själva i hög grad skapar mening ur texten. Den väcks inte till liv förrän vi tar upp boken och tolkar de skilda tecknen på papperet. Romaner kan genom personernas egenskaper och handlingssätt väcka sympati, medlidande, hat, kärlek, vrede, fruktan och avsky. Läsaren deltar i bokens handling och rör sig omväxlande in och ut i den parallella världen han eller hon läser om. Enligt litteraturforskaren David Miall föregår en växelvis metaforisk och jämförande handling medan vi läser. Några ögonblick identifierar vi oss med personerna, dvs. vi känner att vi är de, i andra ögonblick jämför vi oss med karaktärerna, dvs. vi tänker på hur vi själva skulle handla i samma situation eller liknande ögonblick i vårt eget liv. Vi lär oss något om oss själva medan vi besöker parallella universum.

Oklarhet är bra

Läsning skiljer sig från annan kommunikation därför att oklarhet, tomma ord och gåtor i språket är alla positiva textegenskaper som fascinerar och aktiverar läsaren. T.ex. är bristfällig information, obesvarade frågor och oavslutade situationer strålände sidvändare. Vi kan uthärda att bli hållna i ovisshet. Tänk bara på cliffhanger-episoder som avbryts där de är som mest spännande. Kanske träffar vi på några som jagas av en hord ilska, våldsamma skurkar, vi hör ett skott och sedan klipps scenen. Vi kan också träffa på en person av okänt ursprung som ingen vet vem han är, grubbla över personens identitet eller bli presenterade spår eller villospår i en

mordgåta med många uttalade informationer och oklara, lögnaktiga påståenden.

Enligt Caterina Keplinger och Silvia Knobloch-Westerwick, som 2006 har undersökt vad som appellerar mest till läsarna i deckare, är det viktigaste för kriminalromaner att väcka nyfikenhet. Gåtor är nämligen det centrala fascinationsmomentet i deckare. Vad hände egentligen? Vem är mördaren? Och hur ska det gå för huvudpersonen?

Hårdkokt pussel

Stieg Larssons tre romaner passar in i klassen kriminalromaner. Grundformuläret är minimum ett brott och en detektiv som ska finna sanningen. Vi har flera mord och detektiver på fallet. Kriminalromaner har alltid haft en bred läsekrets ur alla samhällsklasser. De har alltid lockat unga, gamla, rika och fattiga och sålt ofattbart många exemplar. Att skriva kriminalromaner är därför ett mycket gott fundament för att få en sälj- och läsarsuccé.

Aristoteles definierar katharsis rening genom som medlidande och fruktan som upplevs på personernas vägnar. Begreppet kan dock lätt förstås som rening genom allt från kärlek till hat. Vi engagerar oss så djupt i böckerna att vi känner detsamma som huvudpersonerna och slipper känslor som ångest, medlidande, ilska, sorg, lättnad och glädje.

Deckare finns i flera varianter som Larssons romaner spelar med. Den klassiska pusselromanen med en huvudgåta och en uppklaringsprocess, som läsarna deltar i, är den genre som Larssons första roman befinner sig i. Huvudpersonerna Mikael och Lisbeth ska klara upp gåtan med den till synes spårlöst försvunna Harriet Vanger. Vi försöker parallellt med detektiverna att tolka spår och vittnesutsagor och gissa sanningen. Detektiverna och vi får dock lov att bli överraskade i upplösningen då det som syntes vara ett mord verkligen inte var det, däremot är det tal om massmord med en överraskande gärningsman. Enligt Brewer och Lichtenstein, som har undersökt vilka textegenskaper som mest gläder läsarna, är överraskningar ett mycket stort plus på uppskattningskontot. Samtidigt vimlar romanerna av gåtor. Vem är mördaren? Vem är Lisbeth? Vem är Zala? Att börja en roman med en gåta är ett ytterst effektivt sätt att aktivera läsarna och en klar motivationsfaktor att få dem läsa vidare. Romanerna förstås först till sist. Stieg Larsson använder sig också av flera trick från den hårdkokta genren t.ex. spännande konfrontationer mellan privatdetektiver och förbrytare och detektiver i fara. Läsarna engagerar sig gärna i konfrontationer och håller på detektiverna. Dessa personer är dock inte alltid bara söta och rara. De bryter gärna lagen för att hitta sanningen. Lisbeth Salander hackar sig i romanerna in i många människors datorer och angriper med glädje sina fiender med basebollträ,

golfklubbor, elpistoler eller vad hon kan hitta. Romanerna är spännande och vi drivs till att läsa vidare som om det gällde livet.

Mottagarorienterat melodram

De tre böckerna har flera grepp från spionromaner, där huvudpersonerna kämpar mot en stor och hemlig fiende. Mikael vill finna sanningen medan Lisbeth söker hämnd. De fientliga personerna är osympatiska kvinnohatare, hemliga spioner och känslökalla mördare, vilket gör det lätt för mottagarna att ansluta sig till Lisbeths och Mikaelns kamp. Som läsare får vi samtidigt möjlighet att följa huvudpersonernas sexuella utlevelser och risker. Mikael Blomqvist erövrar kvinna efter kvinna på sin väg och Lisbeth Salander har sex omväxlande med män och kvinnor. Samtidigt leker romanerna med universella önskedrömmar och mardrömmar. Läsarna fascinerar och grips enligt Christian Kock, professor i reto-

Foto: Polfoto

rik, gärna av motsatsförhållandet i texterna som skapar spänning och dynamik. Lisbeth är ett matematiskt geni och en oerhört bra hacker med fotografiskt komihåg. Hennes egenskaper gör henne i stånd att stjäla flera miljarder från en finansskurk medan Mikael Blomkvist är en berömd och framgångsrik journalist och en Don Juan. Läsaren kan fly från verkligheten och drömma om att likna dem. Å andra sidan placeras personerna i extremt skrämmande situationer. Lisbeth blir t.ex. våldtagen av en sadist, skjuten i huvudet och levande begravd. Läsaren kan konfrontera sin djupaste fruktan och det ger möjligheter till *katharsis*. Genom att läsa om andras känslor genomlever vi dem själva och renas. Aristoteles definierar *katharsis* som rening genom medlidande och fruktan som upplevs på personernas vägnar. Begreppet kan dock lätt förstås som rening genom allt från kärlek till hat. Vi engagerar oss så djupt i böckerna att vi känner detsamma som huvudpersonerna och slipper känslor som ångest, medlidande, ilska, sorg, lättnad och glädje.

Vad genren angår kan den viktigaste bästsäljarsfaktorn dock vara det sociala melodrama som kan definieras som en kamp mellan onda och goda krafter kryddat med våldsamma, plötsliga skiftningar mellan lugn och kaos och att sociala sanningar hålls upp och kritiseras. Romanerna slutar i en strid mellan Lisbeth och hennes anhängare och några onda spioner där de goda till sist segrar. Det ena lägret definieras som gott, det andra som ont och karaktärerna mobiliserar läsarna i ett oss mot dem – ett ytterst engagerande och effektivt textgrepp. Vi väntar på en punchline, som kan sätta motparten på plats och får den i kraft av död och domar över skurkarna och frikännande och myndighetsförklarande av Lisbeth Salander. Romanerna ger oss insikt i en dold maktstruktur hos den svenska säkerhetspolisen – Sektionen för Specialanalys – som kallt och cyniskt låter sin rädsla för att bli avslöjad gå ut över oskyldiga människor. De hemliga agenterna har skyddat en massmordisk, rysk avhoppare och spärrat in den dåvarande 12-åriga Lisbeth på en psykiatrisk avdelning. Samtidigt kallar

de ofta Lisbeth för ett dumt litet luder som står längst ner på den sociala ranglistan. Att personer uttalar sig negativt om huvudpersonen i ett verk kan, enligt forskarna Sara Davis och Els Andringa, leda till ilska hos läsarna på protagonistens vägnar. Det är upplagt för en våldsamt inlevelse i Lisbeths situation som om vi vore åskådare till en fotbollsmatch: ”Se upp bakåt!”, ”Pass på, han har en pistol!”, ”Kom igen, Lisbeth!” och ”Bra!”

Pippi som kriminell

Romanerna är med andra ord extremt engagerande och läsarakriverande, de ger långa sömnlösa nätter med hjärtklappning och empatiska ögonblick då vi är ilska på de många onda, kvinnohatande skurkar och hoppas det bästa för hjälten eller hjältingen. Men ingen roman utan en god huvudperson. I Millenium-triologin finns det två: Idealisten Mikael Blomkvist med smeknamn från Astrid Lindgrens mästardetektiv Kalle Blomkvist och realisten Lisbeth Salander, som upprepade gånger liknas vid den starka och antiauktoritära hjältingen Pippi Långstrump. De fungerar som kontraster, deras syn på världen är olika.

Stieg Larssons romaner har allt: Sex, intensitet, överraskningar, önskedrömmar, mardrömmar, motsättningar och melodrama. Vi blir underhållna, övertalade och informerade.

Lisbeth Salander är en superhacker med ett milt sagt sammansatt ethos. Hon är varken vänlig eller tillmötesgående, tvärtom är hennes inställning till världen fientlig. Å den ena sidan är hon ytterst intelligent, samtidigt gör hennes våldsamma handlingar henne socialt ointelligent. Men det alla värsta med henne är hennes komprometterade moral. Hon följer sin egen moral och inte samhällets och bryter ständigt mot lagen. I romanernas kontext är hennes avsaknad av förmåga att leva upp till de klassiska ethoskriterierna fascinerande och intressant. Hon är underlig, annorlunda och vild. Samtidigt argumenterar romanerna med pathos att hon har rätt att hävda sig. En hel allians av detektiver, poliser och anställda i ett säkerhetsföretag är indignerade över sättet vissa onda element har behandlat henne på. Lisbeth är en gåta i den meningen att hennes härkomst är mystisk och dold ett långt stycke in i romanerna. Hon är undervärderad och omyndigförklarad av den svenska staten men dock långt klokare än genomsnittet. Salander lider av Aspergers syndrom och bär på en enorm ilska mot alla dem som har förbrutit sig mot henne. Och de är många. Från en mordisk galning till far till en sadistisk våldtäktsman till advokat till en pedofil psykiater. En klar fördel med hennes person är att hon gör förbud-

na och olagliga handlingar. Hon tar hämnd och realiserar självtäkt –något vi alla drömmer om men ytterst sällan utför. Som arketyp är hon en blandning av den hårdkokta outsiders som är annorlunda och utanför systemet, den konstiga pussel-detektiven a la Miss Marple, en actionhjältinna som slår de stora pojkar och en spion som snokar i andra människors liv och drar ut på all världens äventyr. Den kriminella detektiven, Lisbeth Salander, är en kringvandrande motsättning, en fascinerande gåta och en mycket viktig bricka i läsarnas begeistring för romanerna.

Retorisk deckardebatt

Nordiska deckare har generellt en tendens till att vara samhällsorienterade, socialrealistiska och feministiska jämfört med t ex engelska och amerikanske deckare. Millenium-triologin är inget undantag. Ämnen som trafficking, omyndighetsförklaring och maktmissbruk ger utan tvekan romanerna en samhällskritisk tendens med ett inslag av feministdeckare i kraft av en kvinnlig hjälte och det feministiska budskapet att kvinnohatande män är onda. Romanerna kunde ha varit ganska förutsägbara om Lisbeth Salander inte hade varit en outsider och lagbrytare på ett vansinnigt hämndtag. Att Lisbeth bryter det retoriska kravet på aptum – att göra det passande – kan ses som positivt eftersom det skapar variation och får Millenium-romanerna att skilja ut sig från andra i genren. Faktiskt så är det uppfriskande och till en viss grad förnyelse med en politiskt okorrekt person.

Kriminalitet kan definieras som oönskad överskridelse av moraliska normer. Lagen blir bruten. Vi ingår i ett publiksällskap där vi med texterna kan diskutera om ämnen som orden, förbrytelser och straff. Millenium-triologin diskuterar genom försvaret av Lisbeth Salander att ta lagen i egna händer. Dock blir det inte vid något tillfälle speciellt kontroversiellt. Vi förstår Lisbeths sätt att agera på och gläds över att uppleva hur hon svänger golfklubban mot massmördaren eller våldtar sin våldtäktsman.

Stieg Larssons romaner har allt: Gåtor, spänning och *suspense*, dvs förhållande och utelämnande av viktig information, snabba klipp mellan oavslutade delar och olösta problem, som kan ha allvarliga konsekvenser för huvudpersonen och därför får oss att känna ovisshet och bekymra oss om utgången. Sex, intensitet, överraskningar, önskedrömmar, mardrömmar, motsättningar och melodrama. Vi blir underhållna, övertalade och informerade. Larssons succéer illustrerar att man kan komma otroligt långt med en mix av bästsäljargenrer, en våldsam konflikt och en enligt traditionellt synsätt omoralisk person. Det viktigaste för fascinationen är dock den splittrade existensen Lisbeth Salander, som är sammansatt, engagerande och diskutabel. De läsarakriverande och moraldiskuterande dragen gör dem retoriska såväl som effektiva i förhållandet till läsarna av de långa deckarna.

José Luiz Ramírez

José Luiz Ramírez är professor em. i humanvetenskaplig handlings-teori.
erfak@bredband.net

Metonymiska handlingar

Retoriska reflexioner. José Luiz Ramírez reder ut begreppen som kanske greppar oss mest när vi inte greppar dem. Det handlar om metaforen och metonymin – och skillnaden mellan handlingars verktyg och handlingen själv.

Av José Luiz Ramírez

För varje dag som går blir jag allt mer förvånad över den dåliga uppmärksamheten som metonymifenomenet väcker och bristen på en seriös och minutiös behandling av något som fungerar som en ständig tankeförvillare.

”Troper och figurer är uttrycksätt som bryter mot det vanliga sättet att säga något på” – skriver Jens E. Kjeldsen i sin *Retorik i dag*. Jag håller inte med honom i detta påstående om man läser den rakt på. Troper är inte bara *vanliga*, de är till och med *nödvändiga*. Det är *tack vare* denna mekanism som vi överhuvudtaget kan återanvända orden från en situation till en annan och skapa ord för nya situationer.

Utan troper skulle vi bli tysta.

Tvetydig Aristoteles

En gång i tiden lekte jag med tanken att tillägna min avhandling just metonymin. Men de nya erfarenheter som sakta men säkert fångat mig visar att det var klokt att vänta lite.

Ett problem som vi brottas med har kanske sitt ursprung i Aristoteles tvetydiga uppfattning om Retorik. Att argumentationen, dialektikens frändskap, varit den dominerande uppfattningen om vad Retorik är har säkert varit en nackdel. Den

andra uppfattningen av Retoriken som *uttryckslära* har med jämna mellanrum betraktats som sekundär. För mig blir den mer och mer den riktiga utgångspunkten.

”Metonymi” på grekiska betyder ordagrant ”namnbyte”, men också metaforen kan byta namn på något. Varken ”metafor” eller ”metonymi” betecknar således själva ordet, utan något som vi gör med orden, d.v.s. en handling.

Att litteraturen roffade åt sig metaforen och att vi lärt oss att förklara metaforen utifrån elegansens och estetikens synvinkel har varit som att sätta kärran framför hästen. Den kognitiva uppfattningen av troperna, som gör dem till grunden för ordbildningen och språkanvändningens förmåga över tiden, påbörjades redan under psykoanalysen och Roman Jakobsons afasianalyser. Jag hittar — med glädjande överraskning — en presentation av detta angreppssätt i en bok av Antony Wilden som föreligger på svenska: ”Kommunikationens strategi” (engelsk original: *The rules are no game* – också spännande ur min synvinkel, eftersom engelskan inte skiljer riktigt mellan spel och lek, såsom vi gör i svenskan).